

דבר המערכת

הגילון המוחד שלפנינו, שצמה בעקבות יוזמה של פרופ' דוד בר-גֶל ושיתוף הפעולה הפורה עם פרופ' מיכל צלרמאיר, פורש לפניו תשתיית תאורטית עם היבטים פרקטיים של הרעיון של מחקר פעולה.

שני המאמרים הראשונים, של פרופ' דוד בר-גֶל ופרופ' מיכל צלרמאיר, משקפים את רוחם היריעת ואת עומק המשמעות של דעינו מחקר הפעולה המתואר כתהlixir של התבוננות מתוכננת וסידירה המאפשר למורה ללמידה ולהתפתח תוך כדי תהליכי העבודה.

המאמרים בגילון מדגימים את עקרון מחקר הפעולה בربדים שונים של התהליך החינוכי או הארגוני וברמות שונות של היקפי הביצוע ברמה המערכתי וברמה המוסדית. מחקרי הפעולה נדונים כבסיס לפיתוח תפיסות חדשות של פרגמטיות חינוכית, כבקרה ולימוד עצמי של סוגיות בשימוש פדגוגי של מחקר פעולה, כתהlixir המאפשר לשותפים להביע את קולם האוטנטי, כתהlixir בפיתוח של תפיסה פדגוגית חדשנית, כתהlixir סילי של פיתוח רפלקטיבי אישי, כמחקר רפלקטיבי החושף ומעודד תהליך של צמיחה מקצועית וכמחקר רפלקטיבי המAIR כיווני פעולה בתהליכי חינוכיים מורכבים. אם כן, מחקר פעולה הוא דרך חשיבה ואמצעי להעמקת התובנה החינוכית ומכאן גם לנינת מושגים לניסיוני החינוכי.

העורך

קורס לוין ומקורות אישיים, אינטלקטואליים ותאורטיים של פרדיגמת מחקר הפעולה¹

דוד בר-גֶל

תקציר

המושגים מחקר פעולה ושיוני חברות היו הנושא האחרון אשר העסיק את קורט לוין לפני מותו בטרם עת בפברואר 1947. המאמר אשר עסק בנושא זה נשא את הכותרת "מחקר פעולה ובעיות

¹ מאמר זה מסתמך בין השאר על שני מקורות עיקריים של המחבר:

Bargal, D. (2014). Kurt Lewin. In D. Coghlan & M. Brydon-Miller (Eds.), *The Sage Encyclopedia of Action Research* (pp. 500-503). Thousand Oaks: CA; Bargal, D. (2006). Personal and intellectual influences leading to Lewin's paradigm of action research towards the 60th Anniversary of Lewin's Action research and minority problems (1946). *Action Research*, 4(4), 367-388.

של קבוצת מיעוט" (1946/1989). במאמר הנוכחי מוצגים שמותה עקרונות של מחקר פעולה שמקורם בכתביו לוין, ונערך דיון קצר על כל אחד מהם, על מקורו ומאפייניו. אנו מצביעים על כך שהמושג מחקר פעולה נוצר מתוך מקורות אחדים ברקע האישית והאינטרקטואלי של לוין: ניסיון חיזוק כבן מיעוט יהודי בגרמניה וכמהגר לארצות הברית; תאוריית השדה ועקרונותיה המתא-תאורטיים שמקורם באסכולת התבנית בפסיכולוגיה; ומהוויתו העמוקה לעקרונות האידיאולוגיה הדמוקרטית ולצורך בשינוי חברתי.

מילות מפתח: מחקר פעולה, קבוצות מיעוט, קוֹרְט לוֹין, שינוי חברתי

הקדמה

בפברואר 2017 מלאו שבעים שנים למוותו של קוֹרְט לוֹין, מחשובי התאורטיקנים בתחום מדעי החברה, שתרם רבות לפיתוח תחום הפסיכולוגיה החברתית והפסיכולוגיה הארגונית, אשר במרכזן חקר יחסיו הגומלין בין האדם כאישיות למערכות חברתיות, וכן בין האדם לפרטן בעיות חברתיות המתגללות ביחסים בקרב חברי קבוצות, קהילות וארגוני ובינם לבין היחידות החברתיות שמחוץ להם. קוֹרְט לוֹין עסק בנושאים חברתיים שענינים חורגים ממ�ורע ההיסטורי מסוים, למשל: דפוסי מנהיגות, סמכויות ודמוקרטיה, זהות, שינוי ארגוני, יחסים בין קבוצות רוב ומיעוט, דינמיקה קבוצתית, יישוב סכוסכים והצורך בחינוך פעיל של האדם לחיבם חברתיים בחברה דמוקרטית.

מחקר הפעולה שהוא הציע משמש הן כמודולוגיה מחקרית והן כאמצעי להשגת שינוי חברתי. מחקר הפעולה הוצע על ידי כפרדigma מהקרית זמן קצר לפני מוותו (לוין, 1946/1989), וכנראה שהוא לא הספיק לפתח אותו ולחשור אותו לתאוריות השדה שהציגו וכן למקורות התאורטיים שהחזיק בהם, ובעיקר לאסכולת הגשטלט בפסיכולוגיה של פי עקרוניותה החשב ופועל.

במאמר מבוא זה נציג את עקרונות מחקר הפעולה כפי שהם מעוגנים על פי תפיסתו במקורות האישיים של קוֹרְט לוֹין כאדם וכיוהדי: בתפיסתו הפילוסופית על אודות מהותה המדע ובהרומתו לחברה וכן בעקרונות של גישתו התאורטית בפסיכולוגיה, אשר נתועה בתפיסה אסכולת הגשטלט. מאז מוותו בשנת 1947 עברו המושג מחקר פעולה והפרדigma המדעית המgelמת אותו גלגולים רבים. מעבר למאות המאמרים והספרים שייצאו לאור, יש לציין את שלושת ספרי המקור (Handbooks) שהתפרסמו לאחרונה, שככל אחד מהם מחזק כ-800 עמודים ומכל عشرות מאמרים בנושאי מחקר פעולה (Bradbury, 2015; Reason & Bradbury, 2001, 2008).

רקע ביוגרפי ונקודות ציון בקריירה

קוֹרְט לוֹין נולד בגרמניה בשנת 1890 למשפחה יהודית אשר התגוררה בכפר על גבול פולין (מוזרח). ילדותו ונעוריו עמדו בסימן המסורת היהודית בבית משפחה בורגנית, אשר גידלה

אותו בסביבה של אפליה ניכרת נגד יהודים. בשנות חינוכו הוא היה חשוף לגילויי אנטישמיות מובהקים. לוין למד פילוסופיה ופסיכולוגיה באוניברסיטה ברלין, אף השתתף במלחמות העולם הראשונה בשירות הצבא הגרמני והגיע לדרגת קצונה. הוא חזר ללימודיו ואף שימש כפרופסור לפסיכולוגיה ולפילוסופיה באוניברסיטה ברלין (1916-1932). בשנת 1933, סמוך לעליית היטלר לשטון, עקר לוין עם משפחתו לארצות הברית. בשנים ששימש בהן בתפקידי מחקר והוראה באוניברסיטה ברלין, הוא הגיע להישגים אקדמיים חשובים בנושאים של חקר האישיות, בפסיכולוגיה התפתחותית ובסוגיות בתחום הפילוסופיה של המデウ. בארצות הברית הוא התיישב באיטהה והתבל למחלת כלכלת בית באוניברסיטת קורנל שבכפפון מדינת ניו יורק, שם עסק במחקר בנושא של התפתחות מוטורית של ילדים. שם הוא ניהל מגעים עם נציגי האוניברסיטה העברית בנוגע לקבלתו האפשרית למוסד כדי לסייע קתדרה לפסיכולוגיה ולעמדו בראשה (בר-גלא, 1997; 1998). בשנת 1935 הגיע ביקר באוניברסיטה בהר הצופים והגיש לנשיא האוניברסיטה דז' מגנס מסמך אשר מפרט את המבנה ואת נושא המחקר של המכון לפסיכולוגיה שהוא הציע להקים. הנושאים שהציע למחקר עסקו בסוגיות בתחום הפסיכולוגיה החברתית - השפעת העלייה לארץ על העולים, הפסיכולוגיה של עמי הארץ והקשר בין זהות היהודית המתגבשת בארץ ישראל לעומת זאת המתגבשת בגולה (בר-גלא, 1997). הנהלת האוניברסיטה העברית ולוין לא הגיעו לDEPTH השווה על אודות התנאים להעסקתו, והוא חזר לארצות הברית. הוא פרסם קובץ מאמרים שראה או רモקדם יותר בגרמנית, העוסק בעיקר בנושא של אישיות והתפתחות ילדים (Lewin, 1935), ובשנת 1936 פרסם את ספרו *Principles of topological psychology* ("עלונות פסיכולוגית טופולוגית"). כונתו הרצינית לקשור את גורלו עם האוניברסיטה העברית משתקפת בהקדשה שכותב בספר: "למרוץ מדעי צער (האוניברסיטה העברית) הניצב בנקודת המפגש בין מזרח ומערב, מקום בו אני מקווה כי קולקטיבים פרודוקטיביים יתפתחו".

עם חזרתו לארצות הברית פעל לוין כראש המכון לרווחת הילד באוניברסיטה של איוואו, ובמסגרתו כתב את רוב מחקרו התאורטיים. עם קבוצת הסטודנטים אשר עבדו לצידו ואף כתבו את הדוקטורט שלהם נמננו מייסדי הפסיכולוגיה החברתית האמריקנית: ליפיט, וייט, קלידי דויטש, הורוביץ, פרנץ, קרטררייט, זנדר, פסטינגר ועוד. באותו שנים אף נערךו כמה מן הניסויים המפורסמים בפסיכולוגיה חברתית: "מנהיגות בשלושה אקלימים חברתיים", "התגברות על התנגדות לשינוי" ו"החלטה קבועית ושינוי חברתי".

עם סיום מלחמת העולם השנייה בשנת 1945 עבר לוין למכון הטכנולוגי של מסצ'וסטס, שם הקים מכון למחקר "ישומי" (Lewin, 1945). המכון היה מעורב לא רק במחקרם ובפרוייקטים תאורטיים, אלא גם בניסיונות לפתור בעיות חברתיות, כמו גילויים של גזענות ואנטישמיות, התרבותיות ליישוב קונפליקטים בקרב קהילות וכן ניסויים בתחום דינמיקה קבועית ופיתוח תחום מחקר זה (Marrow, 1969). בהציוו את דגם מחקר הפעולה, כפי שהוא נוסח במאמרו משנת 1946: "מחקר פעולה ובעיות של קבועות מיעוט", לוין בעצם התריס כנגד הממסד

האקדמי הפסיכולוגי ואולי אף אתגר את הממסד של מדעי החברה בכלל. הוא סטה מן הנורמה המתודולוגית שהייתה פוזיטיביסטית בעיקרה ובאפשר לחוקרים מגdagל השן לחדור לשדה מהchia של אנשי המעשה. בהציעו את מחקר הפעולה כמתודולוגיה לגיטימית, מחק לוין למעשה את הגבול אשר היה קיים בין מחקר לפראקטיקה והצביע על התלות ההדידית המתקיימת בינויהם. הרעיון של מחקר פעולה הבשיל בהדרגה במוחו של לוין. במאמרו: "בעיות ומחקר בפסיכולוגיה חברתית" מוהנים 1943-1944 הוא עידין מבחין בין הפסיכולוגיה השימושית לזו התאורטית. הוא מצביע על יחסיו הגומلين הקרובים המתקימים בינויהם בשעה שהוא קובע: "כפי אין דבר שימושי יותר מאשר תאוריה טובה".

הnergia הרבה שהקדיש לוין לנושא מחקר הפעולה במהלך השנים האחרונות של חייו ומאמציו לייסד את המרכז לדינמיקה קבוצתית ב-MIT ממציבים על התשוקה הרבה שחש כלפי הפרדיגמה החדשה (Lewin, 1945). בזיכרוןותו על אביה כתבה מרמים לוין בשנת 1992: "אני מאמין, כי עיסוקו במחקר פעולה היה בחלקו בתגובה לטרגדייה של שליחת אמו על-ידי הנאצים למחנה ריכוז, למראות היוותה אם לבן שהקריב את חייו להגנת גרמניה במלחמת העולם הראשונה" (עמ' 28). זיכרונותיו של לוין על אודוט גילוי אנטישמיות והפליה בגרמניה, אשר הتبטא כלפים בכאב במכות למורה ולפוגג קוהלר (Lewin, 1987/1933), סייפו כנראה את הדחף שלו להשיק בהפתחת אפליה ומתיחות בגין-קבוצתיות כלפי קבוצות מיעוט בארצות הברית. מחקר הפעולה היה הנושא האחרון שבו החל לוין לעסוק, והמאמר אשר הקדים לנושא היה כמעט האחרון שכתב, ובו הציג לראשונה את רעיון מחקר הפעולה (לוין, 1989/1946).

תורת השדה - גישה תאורטית חדשה ומושגים חדשים במחקר חברתי

כאמור, מחקר פעולה היה רק רכיב אחד במפעול של פיתוח גישה תאורטית ומושגים חדשים במחקר חברתי. בהמשך תוכזג תורת השדה אשר הייתה הבסיס לעולמו האינטלקטואלי של לוין עוד בתקופה של טרום מלחמת העולם השנייה בגרמניה, במפגש עם חוקרים אחרים מגרמניה ומרוסיה. לאחר המעבר לארצות הברית המשיך לוין לפתח את הגישה הזאת בשיתוף עם חוקרים אמריקנים בדגש על נושא הדמוקרטיה ומימושה ונושא השינוי.

תורת השדה - עקרונות תאורטיים ומטא-תאורטיים

המונה תורת השדה מציין על שורשי הגישה התאורטית של לוין כנתועים הן בפיזיקה והן בפסיכולוגיה. על פי תורת השדה, התנוגות חייבות להיות מוערכת בהקשר המתאים מתוך התחשבות במרקם הכוחות אשר משפיעים עליה. המקור הפסיכולוגי של גישה תאורטית זו הוא הפרספקטיבה של אסכולת הגשטלט בפסיכולוגיה. על פי אסכולת הגשטלט, כל התנוגות של יחידים, קבועות או ארגונים היא תולדה של הסיטואציה הכוללת שבה היא מתרחשת. לפיכך לוין, הסיטואציה הכוללת מוגדרת כמרחב החיים (life space) או השדה אשר הכוחות הנמצאים בו בתלות הדדית (interdependence) משקימים תפקיד.

The totality of facts, which determine the behavior (B) of an individual, group or organization at a certain moment. The life space (L) represents the totality of possible events. The life space includes the person (P) and the environment (E). Therefore, behavior will amount to the following:
 $B=f(L)=[P^*E]$

לוין חיעץ מספר עקרונות מטא-תאורטיים אשר תורת השדה מסתמכת עליהם: (א) הגישה הפסיכולוגית; (ב) הדגשת הסיטואציה הכלולית; (ג) הגישה הבונה לעומת הגישה הממיינית; (ד) ממד הזמן של ההוויה לעומת ממד הזמן של העבר; (ה) הגישה הדינמית.²

הגישה הפסיכולוגית - על פי תפיסתו של לוין, כל התופעות הפסיכולוגיות חייבות להיות מושברות במונחים פסיכולוגיים. למروת זאת הוא שאל מושגים כמו: מתח, קטור ושدة מתחום הפיזיקה, משום שעלה תופעות פסיכולוגיות הן ממשיות. אי-לך השדה אשר משפיע על היחיד צריך להיות מוסבר על פי האופן שנושא החקירה תופס אותו בנקודת הזמן שהמחקר עוסק בה.

הדגשת הסיטואציה הכלולית - לוין טוען כי על החוקר להתמקד ביחסי הגומלין הנדרקים בין נשוא המחקר (יחיד, קבוצה, ארגון) וכוחות פנימיים וחיצוניים. משום כך על החוקרים וסוכני השינוי להתרცז בסיטואציה הממידית אשר בה מתרכחת הפעילות.

הגישה הבונה לעומת הגישה הממיינית - גישת תורת השדה היא אידיאוגרפית במונחים פסיכולוגיים, דהיינו עניינה הוא חקר המקורה האינדיידואלי בעל המאפיינים הייחודיים. גישת המדע הנורמלי היא ממיינית ומאופיינית בסיווג לקטגוריה של מקרים דומים, תוך איבוד המאפיינים הייחודיים. הגישה הבונה אף מביאה בחשבון יחס גומלין בין מרכיבי המקורה שהוא נשוא המחקר וההתערבות. תפיסתו התאורתית של לוין בנקודה זו בוטאה בຄורתה מאמרתו "הגישה הגלילינית לעומת הגישה האריסטוטלינית", כשהראשונה מבטאת את תפיסתו האידיאוגרפית של המקורה הנחקר (Lewin, 1935a).

הפעולות בזמן הווה לעומת סיבותיות של זמן עבר - על פי לוין, גזירת הסיבותיות למציאות ההווה מתוך ניסיון העבר אינה בעלת תוקף. ניסיון העבר של יחיד או של קבוצה תקף אם ניתן להציג על השפעתו על שדה הכוחות בזמן הווה.

הגישה הדינמית - על פי תורת השדה, ההתנהגות של יחיד, קבוצה או ארגון חייבות להיות מנוטחת בהקשר של כוחות הדוחפים לשגת מטרת ההתנהגות, שעה שכוחותבולמים, אשר מונעים את השגת המטרה, פועלים באותו שדה. הממציאות נתפסת כתהיליך בלתי נגמר של שאיפה להגיע לשינוי משקל של שני סוגים הכוחות, אשר מופר לפרקם בהשתנות הרכב שדה הכוחות.

2 דיוון תאורי בעקורות המטא-תאורטיים של תורת השדה ניתן למצוא בחיבור המקיף והמעמיק של דויטש (Deutsch, 1968).

המנהיגות הדמוקרטית

לא ניתן להבין את הרעיון של מחקר פעולה ללא הבנת חזונו האמריקני של קорт לוין בדבר מנהיגות דמוקרטית בקהילות ובארגוני. לוין היה מעריך גדול של השיטה הדמוקרטית ושל הערכיים שהיא נטועה בהם. במאמרים שונים ובניסוי שערך על אודוט סגנונות המנהיגות ואקלימיים קבוצתיים (Lewin, Lippitt, & White, 1939), הוא הצבע על יתרונות דפוס המנהיגות הדמוקרטית ביצירת אווירה קבוצתית הרמוניית ומעודדת עצמאות של פעולה, לעומת דפוס המנהיגות הסמכותית המייצר תלות במנהיג ואווירה של קונפליקט בין חברי הקבוצה תוך גילוי תוקפנות ודיכוי חברים חלשים. עקרונות מחקר הפעולה אשר יפורטו בהמשך מעוגנים בערכיים של שיתוף פעולה בין החוקר, אנשי המקצוע ונשואיו המחקר. הערכיים מסתמכים על קבלת החלטות שיתופית, על תפיסה הומניסטית של האדם ועל חופש הבעת דעתו של כל הסקטורים בחברה.

תאוריות השינוי

לוין עסק בנושא של שינוי חברתי. במאמרו האחרון "Frontiers in Group Dynamics" (Lewin, 1947a, 1947b), שהתרפרס בשני חלקים בכתב העת *Human Relations* שיסד עם אחרים, הוא תיאר שינוי חברתי כשינויי במערכות הכוחות בשדה החברתי. הוא הציע את הרעיון כיצד לשיער לסוכן השינוי לחזק את מצב הכוחות הנוכחי שבו כוחות הדוחפים לשינוי גוברים על אלה הבולמים את השינוי בכיוון הנשאף. שינוי מתוכנן פירושו כי שינוי המשקל 1 ל-1 מפנה את מקומו לרמת 2 ל-2. בהסתמך על העיקרון המטא-תאורטי שהזכר לעיל, סוכן השינוי חייב להביא בחשבון את סך כל הכוחות בשדה החברתי (ברק ובר-גלא, 2002). שינוי עמדות של בני אדם, ועל אחת כמה וכמה שינוי התנהגוויות, פירושו לשנות الرجل מושרש היבט או מנהג מקובל. לוין הסביר את התופעה של שינוי الرجل חברתי אשר מלא תפקיד חשוב במניעת שינוי - כתנהגות פנימית לשינוי. על מנת להתגבר על התנגדות לשינוי יש לטפל בכוחות המרכיבים שינוי בטרם מוסיפים כוחות הדוחפים לשינוי.

בתהליך השינוי, על פי לוין, יש שלושה שלבים: השלב הראשון מוכתר על ידו כ"שלב ההפרשה" (unfreezing) של הרגל או המנהג. כדי להשיג אותו על סוכן השינוי לקעקע את "קליפת" הרגל ואת תחושת הצדקה העצמית שהמחזיק בהרגל נצמד אליה. מכאן שבכל ניסיון לשנות עמדות או התנהגוויות של היחיד, על סוכן השינוי לטלתו באופן אמוץ-ונלי. גורדון אולפורט הפסיכולוג קרא לשלב זה קטרזיס. השלב השני בתהליך השינוי מכונה תנועה (moving), ובו מתרחש תהליכי השינוי. נשואו השינוי מתרגלים את התנהגוויות ואת העמדות החדשות. את השלב השלישי בתהליך השינוי מכונה לוין "הקפאה" או אינטגרציה מחדש (refreezing), ובו מתרחש האימוץ של התנהגוויות או העמדות החדשות, ופעמים רבות ברמה הארגונית מתחולל מיסוד של הרגל או הנורמה, אשר הופכים לעיקרון או למדייניות המשמשים לקבלת החלטות בארגון.

לוין האמין כי האמצעי הייעיל לחולל שינוי בקרב יחידים הוא מפגשים קבוצתיים. אי לכך הקבוצה היפה לאחד מן המקשרים העיקריים בהפעלת מחקרי פעולה ובהתערבות של פיתוח ארגוני (לוין, 1989/1945). כאמור זה משנת 1945 לאין מפרט את התהילכים שעוברים משתתפי הקבוצה בעת שינוי עמדותיהם הנוגעות להתנהגויות ולעמדות שהם מחזיקים בהן, באמצעות הזדהות עם הנורמות הקבוצתיות הנוצרות בתהליך הקבוצתי.

עקרונות מחקר פעולה

מחקר פעולה הוא תהליך מתוכנן לפתורן בעיות אשר עשוי להשתרע על פני זמן רב. מטרתו לבחון ולפתור סוגיות חברותיות וארגוניות. על פי לוין, מחקר פעולה מתרחש בסביבות הנמצאות בשינוי דינמי מתמיד. הוא כולל תהליכי ספירלי של איסוף נתונים כדי לקבוע את מטרות ההתערבות, את פעולה ההתערבות לימוש המטרות ואת הערכת תוכאות ההתערבות. בהסתמך על כתבי לוין

אנו מציעים כאן שמונה עקרונות של מחקר פעולה (Lewin, 1947a, 1947b):

1. מהיבר לימוד שיטתי ולעתים ניסויי של בעיה חברתית بد בבד עם השקעת מאמצים לפתרונה.
2. כולל תהליכי מעגלי של איסוף נתונים לקבעת מטרות, פעילות לביצוע המטרות והערכתה של תוכאות ההתערבות.
3. מהיבר משוב של תוכאות ההתערבות המזון אל המעורבים במחקר.
4. נעשה תוך שיתוף פעולה מתמשך בין חוקרים לאנשי מעשה.
5. מסתמך על החוקים של חי קבוצה ומעגן בעקרונות השינוי שבהם שלושה שלבים: הפרשה, תנואה והקפהה, וכן על עקרונות של קבלת החלטה משותפת בתהליך קבוצתי פומבי.
6. מביא בחשבון שאלות של ערכים, יעדים ושיקולי כוח.
7. משמש ליצירת ידע ולניסוח עקרונות ההתערבות וכן לפיתוח כל ההתערבות והערכתה.
8. מושם בו דגש רב על גישס והכשרה של סוכני שינוי, פיתוחם ותמייכה בהם.

נסביר בקצרה כל אחד מהעקרונות:

1. בנגוד לדגם המחקר המדעי, שבו תפקיד החוקר הוא בעיקר ללמידה ולהבין את הסוגיה המחקרית, במחקר פעולה החוקר המתערב משתדל הן ללמידה את מדדי הבעיה והן להציג התערבות מתאימה לשם פתרונה. בחלק של לימון הבעיה החוקר עשוי גם להפעיל דגמים לאיסוף נתונים שהם ניסויים במרקם שלהם (Chein, Cook, & Harding, 1948), ויש בהם הקפדה רבה בנוגע לאופן בחירת המשתתפים וקבוצות הניסוי וההשוואה. אולם איסוף הידע נעשה לשם המטרה העיקרית: מתן מענה לבעיה המוגדרת שהיא סיבת ההתערבות של החוקר. בשלב זה של לימון הבעיה נעשה מאמץ שיטתי של החוקר לסקור את הספרות התאורטית והאמפירית הקשורה לנושא, כדי לסכם את המושגים ואת העקרונות התאורטיים הרלוונטיים העשויים לשיער בפתרון הבעיה שהיא מוקד מחקר הפעולה.

עיקרון זה עוסק ביחסים הגומلين שבין הלימוד השיטתי של בעיה חברתית והמאזים לפתרונה. הוא מהו דוגמה לפרטפקטיבנה של אסכולת הפסיכטלט בפסיכולוגיה, אשר מדגישה את הקשר הכלול ואת יחסם הגומלי בין החוקרים לאנשי המעשה העוסקים בפתרון בעיה חברתית. בשלב הראשון יש למודד ולחזור את הנושא. בעקבות הלימוד ניתן להתאים התערבותית כדי לסייע בפתרון הבעיה. כאן ניתן להבחין בערך של אחריות חברתית ומחורבות של החוקר במחקר הפעולה, אשר פועל בחברה דמוקרטית.

2. במחקר הפעולה מובא בחשבון הדינמי (ולא היליני אריב בלבד) של מצב הנחקר ושל ההתערבות, ואף תלות הגומلين המתמדת בין הגורמים בסיטואציה המחקרית-התערבותית (בר-גלאן, 1989, 1997). לפיכך המחקר מתכוון כך, שמחוזרות סיבתיות זו תחבר בא דרך איסוף הנתונים וההתערבות של החוקרים ובנושא המחקר. המוחזרות של איסוף הנתונים, פעילות והערכתה וחזר חלילה אכן מבטיחה כי השינויים המתרחשים כתולדה של תנאי המחקר וההתערבות הספציפית יובאו בחשבון באופן שוטף בהערכת התוצאות ובתכנון המשך ההתערבות.

עיקרון זה משקף מספר מרכיבים ברקע האינטלקטואלי של לויין. התהיליך הספירלי של איסוף נתונים לקביעת מטרות, פעילות והערכת הפעולות ומידת השגת המטרות, משקף את הטבע הדינמי של הכוחות בשדה המחקר. ארבעה צעדים אלה - איסוף נתונים, קביעת מטרות, פעולות למימוש המטרות והערכת התוצאות - מייצגים בעצם את תהליך פתרון הבעיה (Dewey, 1910). תהליך זה מסמל את שייא כושרו של האדם לשימוש בחשיבה לוגית וסיבתית. גם עיקרון מטא-תאורטי מתחום תורת השדה בא כאן לידי ביטוי. הבסיס לעיקרון הוא הגישה הבונה לעומת הגישה הממיינית. לפי גישה זו, הסיטואציה המחקרית נבנית על פי הנתונים הייחודיים של השדה הנוכחי ולא כנגזרת מתוך קטגוריה של מחקרים דומים.

ברכיב זה של מחקר הפעולה באים לידי ביטוי שני עקרונות חשובים נוספים: המשכיות והתהיליך שיטתי של פתרון בעיות. הכרה בתהיליך המעגלי של ההתערבות פירושה כי מבאים בחשבון את המשכיות ואת פרטפקטיביות הזמן של ההווה ושל העתיד (לויין, 1942/1989), אשר לאורן יש לראות את המתרחש במערכת שמתערבים בה. התהיליך המעגלי משקף ההתערבות מתוכננת המקבילה לתהליך פתרון הבעיה.

3. כהמשך לתפיסה הדינמית האמורה, גם המשוב הוא רכיב חשוב במחקר הפעולה. המונח "משמעות" לכוח מעולם התוכן של מושגי המערכת הפתוחה (open system theory), והוא נועד לשמש לשתי מטרות: כמנגנון תיקון וcacemzui לקבלה החלטות ולבחרית כיווני פעולה. כמנגנון תיקון מדגישות את השימוש בו הנסיבות העוסקות בטיפול ובשינוי (ואצלויק, ויקלנד ופישר, 1957; 1979; Rogers, 1979), וזה הדנה ביישום גישת המערכות בארגונים (Katz & Kahn, 1978). על פי תפיסות אלה, המשוב חיוני לפעולות המערכת, כיוון שהוא מספק לה מידע על מידת הסטייה מן המטרה שהיא חותרת אליה. במערכת הבiology פועלים

מנגנוני תיקון פיזיולוגיים ואוטומטיים בפעולות הארגניזם; ואילו במערכות חברתיות מטרת המשוב היא לחת בידי המשתפים והמתכונים את יכולת לאתר את הסטיות מן המטרות שנקבעו, לאמוד את מידת הסטייה ולעורר שינויים בהתאם. קבלת החלטות לגבי כיווני הפעולה בהמשך ההתערבות מסתמכת על המשוב ונובעת מהצורך ב"תיקון" ההתערבות, ובכך המשוב מסייע לשותפי המחקר להשיג בצורה אופטימלית את מטרות ההתערבות.

בחיותו מחקר שוויוני, כל השותפים למחקר חולקים ביניהם מידע הנוגע לביצוע ההתערבות. מאפיין זה מוביל לעירון הבא, אשר דוגל בשיתוף פעולה בין חוקרים ואנשי מעשה. שיתוף פעולה והיזון חוזר בקרוב בני אדם כיחידים או כחברים בקבוצות יוצר מנקודות הנחה של הערכה הדידית ושווין. עמדות אלה דומיננטיות בקרוב מנהיגים וקבוצות באקלים דמוקרטי, אשר מעודד חופש דיבור ומחשבה.

4. מחקר פעולה מחייב שיתוף פעולה מתmesh בין חוקרים לבין אנשי מעשה. בדגם המחקר המדעי החוקר משתמש מנהל בלבד במהלך המחקר, ولو בלבד ידועים שיקולי בחירת ההשערות לבדיקה, סוג הנבדקים וההתערבויות המחקריות; ואילו במחקר הפעולה - אנשי המעשה שותפים בכל החלטות המחקריות. יש כאן אפשרות רבות של שיתוף פעולה, החל בעירוב של אנשי המעשה בכל השיקולים הקשורים לנושאי המחקר ועד לשיתוף מצומצם יותר, אך העירון המנחה גורס כי אנשי המעשה שותפים חשובים בתהילך ההתערבות, אם לא שותפים עיקריים בו, ולכן יש לשתפים בהחלטות הנוגעות לגורלם וلتורומתם. שיקול נוספת נוגע לחשיבות מתן המשוב: נשואים מחקר הפעולה הם בני אדם אשר צריכים לגורוי סביבותיהם, ולכן מתן המשוב הוא צורך קוגניטיבי הכרחי כמעט במסגרת המנייע להבנת שדה הפעולה והנותן ממשמעות לפעולות. יתרה מזאת: שיתוף אנשי המעשה בקבלת החלטות מגיס ומשמר את רמת המוטיבציה שלהם לשיתוף פעולה לשם השגת מטרות הפרויקט וההתערבות.

5. העירון החמיישי מגלה בקרבו את ה"אניאמין" של לוין על אודוט התפקיד המרכזי אשר הקבוצה הקטנה ממלאת בדמוקרטיה. החברה מרכיבת מאין-ספר קבוצות שונות. לוין טבע את האמרה: "המקבילה לחופש הדמוקרטי של היחיד היא השונות התרבותית עברור קבוצות". אמרה זו מבטא את הצורך ליצור יחסיים בין-קבוצתיים הרמוניים בחברה דמוקרטית הטרוגנית. אולם הקבוצה הקטנה היא גם היסוד החברתי אשר באמצעותה מתקבלות החלטות בפוליטיקה, במשפטה, בקהילה ובארגוני. הדינמיקה אשר נוצרת בקבוצה הקטנה מאפשרת לכך להתחנן, להגיע להחלטות נכונות ולתקן את פעילותו. בהקשר זה יש אף להזכיר, כי תפקידו המרכזי של המנהיג בתחום הדינמיקה הקבוצתית אינו להתערב בזכויות השוויוניות של אף חבר. הערובה לשוויון המעודד של היחידים היא בהדגשה של הקבוצה את ההיגיון וההוננות ביחסים ללא גחומות אישיות. מצופה מכל חבר וחברת קבוצה להפעיל את השפעתם על פעילותו. התנאי ההכרחי לכך הוא

שחבר הקבוצה נכון קיבל את החלטת הרוב. הקבוצה היא אפוא אמצעי לשינויים עמדות (לין, 1945/1989; Coch & French, 1948; Forsyth, 1990; Lewin, 1947a, 1947b; Lieberman, 1980). במלים אחרות, הקבוצה היא הכלី העיקרי שבאמצעותו מושנים שינויים בקרב המשתתפים במחקר, והוא משמשת גם כמסגרת לקבלת החלטות. תהליך קבלת ההחלטה הוא שיתופי וכפוף לכללי הדינון הדמוקרטי.

6. מחקר הפעולה מתחשב בערכיים וכן בשיקולי כוח של המשתתפים בתהליך שיתופי זה. כיון

שלכל אחד מן השותפים בקבוצה יש מערכת העדפות וסדרי חשיבות מסוים, הרי הדרך העיקרית להתקדם במחקר היא באמצעות בירור מתמיד של הקונפליקטים המתעוררים בין מייצגי הערכיים השוניים והחתירה ליישום בדרך דמוקרטית. בעת ביצוע מחקר הפעולה יש צורך מתמשך בהעלאת נושאים במחלוקות, ליבונים, בירורים וקבלת החלטות המתחשבות באינטרסים של כלל המעורבים בתהליך. זאת בגיןו למצב הרוחה במחקר הרגיל, שבו דעתו של החוקר הראשי עדיפה על פני דעתיהם של השותפים האחרים.

7. התוצאות המצופות מחקר הפעולה הן יצירת ידע, גם במובן המקביל במחקר הרגיל וגם

במובן של ידע לפועלה (actionable knowledge). ידע זה חשוב וקשרו להתרבות המשמista, ולעתים קרובות הוא מייצג צביבה של ניסיון יהודי אשר הוועד בהצלחה מבחר במחקר מסוים. כיון שעיסוקו של מחקר הפעולה הוא העשייה, מצופה כי ההתרבות תשפר את התפקיד הארגוני והמנהלי וכן תביא לציראת אמצעי התערבות בדמות של שיטות

חינוך וטיפוליות, אשר יתקיימו בארגון ובפרויקט אף מעבר לתקופת ההתרבות.

8. כיון שמטרת מחקר הפעולה היא השגת שינוי חברתי, יש חשיבות רבה להשענה בגורם

השינויי, שהם האמצעים העיקריים להשגת תהליך השינוי. על פי לין, ההכשרה משתמשת אפוא רכיב ראשון ועיקרי במשלוש ששתותיו הנוסףותแหן התרבות (פעולה) וממחקר הערכה. אי לכך במחקר הפעולה מושם דגש רב על איתור, מיעון, הקשרה ותמייכה בסוכני

השינויי, שהם המשאב המKeySpecי העיקרי בפרויקטים המחקרים.

העקרונות השבעי והشمני מתמקדים ביצירה, בניוסו ובאצירה של ידע, וכן בחירה, בהכשרה

ובתמיכה בסוכני השינוי, אשר משמשים בתפקידים מרכזיים במחקר הפעולה. על פי קורט לין,

אין זה מספיק ואף לא אפקטיבי כל כך להכיר את "חוקים הכלליים" של התאוריה, שעה שאנו פותחים במחקר פועלה. علينا "להכיר את פרטיו וטבע הסיטואציה שהיא נשוא התרבותותנו".

לאmittתו של דבר, טבעה של הסיטואציה נקבע באמצעות לימוד של השדה הפסיכולוגי והכוחות אשר פועלם עליינו בהווה. במאזינו להבין ולפתח את הבויות בסיטואציה הנთונה מן הדין

להתודע אליה, להבנות אותה, תוך הבחון של מרכיביה הייחודיים. לדוגמה, בהתרבותות

מחקר הפעולה של בר-גלאן ובר (Bargal & Bar, 1992), אשר הפגשו נער יהודי וערבי בקבוצות

דילוג, הם הסתמכו על ספרות מתוך הפסיכולוגיה החברתית, אולם הם נזקקו אף להבנית

הסיטואציה תוך יצירת מושגים יהודים להסביר הסיטואציה. עם כך, היה עליהם לשקל את

הקשרים המתקיימים בין קבוצות הדיalog ואת המជיאות הפוליטית אשר בתוכה התרחשה

ההתרבותות. לדוגמה, פועלות של אינטיפאדה אשר גבו קורבנות מצד ישראלים וערבים הביאו

את מארגני ומENCHI קבוצות הדיאלוג להפעיל התערבותית שמטרתן ליצור אווירה של פשרה וקומוניקציה של הידברות ולהבין את רגשות הזולות ה"אויב" (Bargal, 2004). בסיכום, בוגוד לגישת המדע הנורמלי (הפוזיטיביסטי), במחקר פעה סובייני השינוי אינו רק אוסף הנתונים או מלאי שלוני ההערכה. נדרשת מהם הבנה عمוקה של נשואים מהמחקר וההתערבות והצטיידות בכלים קונספטוואליים מתאימים כדי להשיג את מטרות המחקר. ההשערה בסובייני השינוי מתחבطة הן במילן נכוון של המועמדים למלא תפקיד זה והן במתן הכשרה ותמייה בהם במהלך ההתערבות המחברת. ואכן, כמשמעותם את המרכיבים המאפיינים את מחקרי הפעולה שתוארו לעיל, מבית היוצר של לויין ואחרים, למאפייני גישת המחקר הפוזיטיביסטי - גישת המדע הנורמלי, מיד מזקדים ההבדלים ביניהם. נבחר לדון בנקודות הראות האפיסטטומולוגיות הייחודיים של כל גישה כדי להשוות ביניהן.

גישת המדע הנורמלי (הפוזיטיביסטי) שואפת בעיקר לאישוש השערות אשר נגזרות מתאוריות אשר מנוסחות כהכללות דდוקטיביות. גישה זו, אשר דרך איסוף הנתונים הדומיננטית בה היא השאלון, מניחה שהחוקרים והחקרים משתמשים בלשון אחת. פרספקטיבת הזמן של גישה זו מתחמכת בדרך כלל בנקודת זמן אחת או במספר מצומצם של נקודות זמן. על פי גישה זו, קיימת הנחה של סיבתיות לניארטי, אשר מאפשרת איתור (ומדייה) של גורמי סיבה ומסובב. החוקר, על פי גישה זו, הוא בר הסמכה העיקרית בנושא הנחקר, והוא חותר לניטרליות ולאובייקטיביות בעת איסוף הנתונים. אי לכך הוא נזהר בדרך כלל מכל זיהוי לבני מעורבותם, בתרבותם ובמערכות הערבים של הנחקרים.

על פי לויין ובעקבות החוקרים הבולטים האחרים בתחום, גישת מחקר הפעולה עוסקת בפתרון בעיות חברותיות בד בבד עם יצירה ואוצרה של ידע. אולם בוגוד לגישת המדע הנורמלי, במושג ידע, על פי גישה זו, נכללים גם עבודות וערכיהם. לשון ולביטויה ניתן משקל רב, וכן לניואננסים תרבותיים, אתניים ופוליטיים. פרספקטיבת הזמן של מחקר הפעולה היא ארוכת טווח, וכן נחקרים תהליכי חברותיים ובין-אישיים באמצעות מחקרי אורך ומחקרי מקרה ממושכים. תפיסת הסיבתיות היא של תלות גומלין דינמית ונמשכת בין היחידות החברתיות (אישיות, קבוצה, ארגון) והסבירה שלهن.

אין זה מפתיע שמחקר הפעולה כפרדיגמה מחקרית נדחה בnimok ש"אינו מדעי" בדיםציפיפליות כפסיכולוגיה חברתית וסוציאולוגיה, בעוד שבס揆וטוות השימושיים כחינוך, העבודה סוציאלית, תקשורת, פסיכולוגיה קלינית סייעו ואף ברפואה אפשר למצוא דיווחים על אודות מחקרי פעה. בתחום מחקר החינוך ניתן למצוא כתבי עת המפרסמים מאמרם שהם תולדה של מחקרי פעה; *שנים לדוגמה הם: Action Research, Educational Action Research*.

מורשתו של קורט לויין

לויין היה אחד מן המיסדים של SPSS - האגודה למחקר פסיכולוגי של בעיות חברותיות. עד היום אגדה זו היא בין היחידות, ואולי היחידה בקרב הסquizויזיות השונות בהסתדרות הפסיכולוגים האמריקנית, אשר עוסקת בעיות חברותיות מן היבטים של מחקר פעה וניסוח

מדיניות. חוקרים בתחום הפסיכולוגיה החברתית לא זו בלבד שהם ממשיכים להשתמש במושגים שטבעו לוין, אלא שהם אף מייצרים מושגים חדשים. למשל, בעקבות הבחנה של לוין בין ידע אשר מיוצר באמצעות מחקר אקדמי לבין ידע שמטרתו לשמש לצורכי הפרקטיקה, התפתחו מושגים אפיסטטולוגיים חדשים. שוון (Schon, 1983) טבע את המושג "רפלקציה בעת פעולה התערבותית" (reflection in action), שפירשו איש המקצוע - המטפל הפסיכוטרופטי, העובד הסוציאלי, המנהל, המורה - אינם פועלים על פי תగובה איחידה-מכנית, אלא בהתאם לסייעו היעודית שנשואו פעולתם נמצאים בה. ארגייריס (Argyris, 1993) טבע את המושג "ידע לעתולה" (actionable knowledge), למלבד שהוא סוג ידע השונה מזו המוצר במחקר אקדמי. בעוד המחקר האקדמי שואף ליצור ידע שהוא על פי תפיסתו נועד עבורים (value free) ואובייקטיבי, טוען ארגייריס בمعنى הרצאת הפרס שהענוק לו על שם קורט לוין, כי "מחקר העתולה בסודו הוא נורמיibi ופרספקטיבי" (Argyris, 1997, p. 812).

כפי שצוין בראשית המאמר, בעשרות השנים האחרונות רבו הספרים והמאמרים העוסקים במחקר עתולה, ורבים מהם מתוחם המחקר החינוכי. רוזן וברדברי (Reason & Bradbury, 2001) מlanmış החוקרים והთאורטיקנים הבולטים בשדה מחקר העתולה, מפסקים הגדרה רחבה בזו הלשון: "מחקר עתולה חותר להפגיש בין פעולה ורפלקציה על אודותיה; לזוג בין תאורייה ופרקטיקה, בשיתוף של המעורבים במחקר, וזאת מתוך חיפוש פתרונות מעשיים לסוגיות שהן בעלות עניין חיוני לבני אדם וכדי להביא לשגשוגם של בני האדם וקהילות חיים" (עמ' 1). בהגדרותיהם המעודכנות של החוקרים (Reason & Bradbury, 2008), הם מרחיבים את הגדרתם:

מחקר עתולה הוא משפחחה של פרקטיקות החותרות בדרכים שונות לחבר בין פרקטיקה וreuינונות לטובת שגשוגם של בני אדם. אין זו מתודולוגיה אלא אווריינטציה למחקר השואפת ליצור קהילות שיתופיות המתמודדות עם סוגיות חיים מעשיות.

מחקר עתולה מאתגר את הידע המוכובל הן באקדמיה והן בניסיונם של אנשי מעשה, בעיקר בהיותו תולדת של אנשי תאורייה ואנשי מעשה המשתפים פעולה באמצעות דיאלוג של שותפים שווים. מחקר עתולה אינו נפתח בשינוי האחרים "שם..." אלא באוריינטציה של שינוי ביחסם האחרים.

קהילות מחקר העוסקות במחקר עתולה מאופיינות בمعالמים של פעולה ורפלקציה: בשלב הפעולה החוקרים ואנשי המעשה בוחנים את התתערבותיות ואופסים עדויות, בשלב הרפלקציה מנתחים את משמעות המציאותים ומתחננים את שלב התתערבות הבא. וכן הפעולה והרפלקציה על אודותיה משלבים ידיעה ופעולה. (עמ' 3)

בשדה החינוך ובפועלותם של מנהלים, מרכזים שכבה ומורים, מחקר עתולה יוצר הזדמנויות לשילוב בין התאורייה לפרקтика בבחינת מדרש ומעשה השלובים האחדדי (Bargal, 2011), בפתרון בעיות ובהתמודדות עם סוגיות של ניהול, יחס אנוש ויצירת אקלים הומניסטי ושיתופי בתربות של ארגוני חינוך האמונה על הכשרת דור העתיד של אזרחי המדינה.

מקורות

- בר-גֶל, ד' (1989). אחרית דבר: קורט לוין - היבטים על משנתו הפסיכולוגית והחברתית. בתוכה ק' לוין, *ישוב קונפליקטיבים ומאמרים בתורת השדה* (עמ' 265-246). תרגום: מרימ רון. ירושלים: כתר.
- בר-גֶל, ד' (1997). הפסיכולוגיה החברתית שלא הייתה: קורט לוין והאוניברסיטה העברית. בתוכה ש' צץ ומ' זהד (עורכים), *תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים: שורשים והתחולות* (עמ' 645-627). ירושלים: מגנס.
- ברק, ד' ובר-גֶל, ד' (2002). ניתוח שדה כוחות - כלי להחדרת שינוי בארגוני שירות. חברה ורוחה, כ"ב(1), 33-7.
- ואצלזיק, פ', ויקלנץ, ג' ופיישר, ר' (1979). שני. תל אביב: ספריית פועלים.
- לוין, ק' (1942/1989). תורה השדה ולימודיה. בתוכה ק' לוין, *ישובKonfliktive מאמרים בתורת השדה* (עמ' 42-66). תרגום: מרימ רון. ירושלים: כתר.
- לוין, ק' (1945/1989). התנהגות, ידע וקבלת ערכים חדשים. בתוכה ק' לוין, *ישוב Konfliktive ומאמרים בתורת השדה* (עמ' 112-122). תרגום: מרימ רון. ירושלים: כתר.
- לוין, ק' (1946/1989). מחקר פעולה ובעיות של קבוצת מייעוט. בתוכה ק' לוין, *ישוב Konfliktive ומאמרים בתורת השדה* (עמ' 233-245). ירושלים: כתר.
- Argyris, C. (1993). *Knowledge for action*. San Francisco, CA: Jossey Bass.
- Argyris, C. (1997). Kurt Lewin award lecture 1997: Field theory as a basis for scholarly consulting. *Journal of social issues*, 53(4), 811-827.
- Bargal, D. (1998). Kurt Lewin and the first attempt to establish a department of psychology at the Hebrew University. *Minerva*, 36(1), 49-68.
- Bargal, D. (2004). Structure and process in reconciliation-transformation encounters between Jewish and Palestinian youth. *Small Group Research*, 35(5), 596-616.
- Bargal, D. (2011). Kurt Lewin vision of organizational and social change: The interdependence of theory research and action/practice. In D. M. Boje, B. Burnes, & J. Hassard (Eds.), *The Routledge companion to organizational change* (pp. 31-45). London: Routledge.
- Bargal, D., & Bar, H. (1992). A Lewinian approach to intergroup workshop for Arab-Palestinian and Jewish youth. *Journal of Social Issues*, 48(2), 139-154.
- Bradbury, H. (Ed.). (2015). *The Sage handbook of action research* (3rd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Chein, I., Cook, S., & Harding, J. (1948). The field of action research. *American Psychologist*, 3(2), 43-50.
- Coch, L., & French, J. (1948). Overcoming resistance to change. *Human Relations*, 2, 512-532.
- Deutsch, M. (1968). Field theory in social psychology. In G. Lindzey & E. Aronson (Eds.), *Handbook of social psychology* (Vol. 1, pp. 412-487). Cambridge: Addison Wesley.
- Dewey, J. (1910). *How we think*. Boston, MA: Heath.

- Forsyth, D. (1990). *Group dynamics*. Pacific Grove, CA: Brooks-Cole.
- Katz, D., & Kahn, R. (1978). *The social psychology of organizations*. New-York: W. Ley.
- Lewin, K. (1987/1933). Everything within me rebels: A letter to Wolfgang Köhler. *Journal of Social Issues*, 42(4), 39-47.
- Lewin, K. (1935a). The conflict between Aristotelian and Galilean modes of thought in contemporary psychology. In K. Lewin, *A dynamic theory of personality* (pp. 1-42). New York: McGraw-Hill.
- Lewin, K. (1935b). *A dynamic theory of personality*. New York: McGraw-Hill.
- Lewin, K. (1936). *Principles of topological psychology*. New York: McGraw-Hill.
- Lewin, K. (1945). The research center for group dynamics at the Massachusetts Institute of Technology. *Sociometry*, 8, 126-136.
- Lewin, K. (1947a). Frontiers in group dynamics. *Human Relations*, 1(1), 5-41.
- Lewin, K. (1947b). Frontiers in group dynamics II. *Human Relations*, 1(2), 143-153.
- Lewin, K., Lippitt, R., & White, R. (1939). Patterns of aggressive behavior in experimentally created social climates. *The Journal of Social Psychology*, 10, 269-299.
- Lieberman, M. (1980). Group methods. In K. Kanfer & A. Goldstein (Eds.), *Helping people change* (pp. 470-536). New York: Pergamon.
- Marrow, A. (1969). *The practical theorist*. New York: Basic Books.
- Reason, P., & Bradbury, H. (Eds.). (2001). *Handbook of action research: Participative inquiry and practice*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Reason, P., & Bradbury, H. (Eds.). (2008). *The Sage handbook of action research: Participative inquiry and practice*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Rogers, C. (1957). The necessary and sufficient conditions of therapeutic personality change. *Journal of consulting Psychology*, 22, 95-103.
- Schon, D. (1983). *The reflective practitioner: How professionals think in action*. New York: Basic Books.